

Проблеми досліджень міжнародних відносин

Максим Кравчук,

магістр міжнародних відносин,
співробітник Управління політичного аналізу і планування
Міністерства закордонних справ України

Розкриваючи сутність міжнародних відносин, можна умовно визначити три виміри теоретичного осмислення міжнародної взаємодії: локальний, сублокальний та глобальний. На тлі процесу глобалізації та в умовах взаємозалежності особливої уваги дослідників заслуговує глобальний рівень міжнародної взаємодії. Він найскладніший для теоретичного осмислення, бо вимагає від дослідника високого рівня абстрагування та оперування великими обсягами емпіричного матеріалу.

На нашу думку, міжнародна суспільно-політична взаємодія на глобальному рівні не може бути відтворена лише шляхом побудови моделі складної комплексної системи з вертикальною структурою та особливим горизонтальним розташуванням суб'єктів. З огляду на те, що міжнародні відносини та система міжнародних відносин як наслідок їх розвитку на тлі глобалізації з часом набувають якісних та кількісних змін, особливої актуальності набуває виявлення закономірностей динамічного розвитку.

Що стосується існуючої методології та підходів до аналізу міжнародних відносин, то можна виділити два головні напрямки:

1) історико-політологічний – дослідження міжнародних відносин як особливого виду суспільних відносин шляхом аналізу зв'язків, інститутів та поведінок, які виникають та розвиваються в часі та просторі;

2) геополітичний/геоекономічний – дослідження міжнародних відносин шляхом аналізу політичної та економічної взаємодії між державами та іншими суб'єктами з акцентом на просторовому розташуванні суб'єктів міжнародної або транскордонної взаємодії і виникненні та розвитку центрів сили.

З огляду на велику кількість різноманітних шкіл, теорій та методологічних підходів, такий поділ є умовним і застосовується нами виключно для того, щоб виявити головні здобутки сучасної теорії міжнародних відносин та її "білі плями", або питання, які потребують розробки.

Необхідно також додати, що сьогодні вже є певні напрацювання з історії і теорії міжнародних відносин (розвинуто понятійну базу, розроблено схеми та методи структурного і функціонального аналізу), соціології міжнародних відносин (вироблено підходи до аналізу міжнародних відносин як особливого виду суспільних відносин) та низка міждисциплінарних розробок, до яких належать глобалізаційні та світосистемні теорії.

В обох напрямках визначальними поняттями є держава (як головний суб'єкт міжнародних відносин), національні інтереси, сила, кордони і територія. У цьому контексті слід зазначити, що в межах теорії міжнародних відносин досягнуто консенсусу стосовно недосконалості та обмеженості державоцентристського (етатистського) підходу. Проте, на нашу думку, незважаючи на численні вади цього підходу, він дозволяє побудувати ефективну статичну модель міжнародних відносин.

Головною проблемою теоретичного осмислення міжнародних відносин є те, що й нині бракує чіткої та ефективної системи методів аналізу динаміки їх розвитку та змін. У межах традиційних шкіл (політичного реалізму, неореалізму, функціоналізму, транснаціоналізму та інших) не спостерігається чіткого бачення динаміки розвитку міжнародних відносин. У цьому контексті йдеться про можливість пояснення головних трендів їх розвитку з точки зору таких аспектів, як трансформація національних політичних режимів (засадничий фактор зміни поведінки держав), зміни у характері міжнародної взаємодії та їх параметри, функціональна та системоутворююча роль розподілу ресурсів та його закономірності.

У цілому існуюча теорія, на нашу думку, не дає відповіді на два запитання: якою є природа змін міжнародних відносин і яким чином можна відобразити їх систему на тлі нелінійних процесів глобалізації?

Проблема, очевидно, полягає в тому, що досить важко врахувати усі фактори. Проте головні з них все ж таки мають бути відображені у теорії. Таким чином, виділимо такі дві групи факторів, які визначають природу міжнародних відносин та їхньої системи:

1. Внутрішні фактори розвитку суспільств та держав – обмеженість ресурсів та необхідність розширення простору життєдіяльності.

2. Зовнішні фактори – можливості для розширення простору життєдіяльності, стан і динаміка розвитку міжнародного середовища та “тиск”, або вплив, середовища на суб'єктів міжнародних відносин. Поряд із цим слід враховувати і системні виклики та проблеми.

Отже, загальна методологія аналізу міжнародних відносин на глобальному рівні, на нашу думку, має базуватися на такому алгоритмі:

а) перший крок аналізу – узагальнення інформації про вихідну мотиваційну базу суб'єктів міжнародних відносин з врахуванням внутрішніх факторів;

б) другий крок – побудова моделі взаємодії між суб'єктами з

врахуванням їхньої стратегії і тактики поведінки на тлі сукупного впливу середовища.

Що ж стосується обох кроків, або етапів аналізу, то вони знаходять відображення в більшості теоретичних і практичних досліджень. Що ж стосується методології та практичних аспектів аналізу закономірностей динаміки розвитку системи міжнародних відносин, то це питання, на нашу думку, є недостатньо опрацьованим через недоліки традиційного системного підходу.

В результаті створення згаданої моделі постає комплексна картина загальносвітової політичної взаємодії та чітке структурне уявлення про систему міжнародних відносин як уособлення усіх сталих зв'язків та взаємодій між їх суб'єктами. З огляду на це необхідно з'ясувати, які існують шляхи виявлення закономірностей взаємодії у суспільно-політичній площині, враховуючи увесь комплекс аспектів розвитку міжнародних відносин. Це і передумови для виникнення взаємодії (на локальному, сублокальному та глобальному рівнях), і головні тенденції та закономірності розвитку взаємодії між суспільствами та державами (інституційний вимір) у політичній площині.

В ході аналізу розвитку міжнародних відносин та їх системи у контексті глобалізації глобальна система постає як найвищий рівень організації суспільної взаємодії. При цьому виникнення та розвиток міжнародних відносин, а також їх системний характер, постають як наслідки глобалізації, інтенсифікації взаємодії між суб'єктами на міжнародній арені. Таким чином, особливості глобалізації відображають об'єктивно обумовлені процеси розвитку окремих суспільств та їх організованих форм (держав) і отже можуть бути основою для аналізу системи міжнародних відносин.

Враховуючи статичний та динамічний виміри дослідження міжнародних відносин, слід зазначити також, що ці відносини постають як процес взаємодії між суспільствами, який охоплює відносини як на мікросоціальному рівні (між представниками чи групами представників різних суспільств), так і макросоціальному (між цивілізаціями та суспільствами, на інституційному рівні – між державами) в межах певного простору життєдіяльності, головним фактором якого є формування системного та упорядкованого міжнародного середовища.

Однією з головних особливостей поведінки держав у контексті глобалізації та головних закономірностей розвитку суспільно-політичних відносин на глобальному рівні в цілому є те, що міжнародні відносини не мають впорядкованого характеру в силу асиметричного розвитку суб'єктів взаємодії та нерівномірного розподілу ресурсів. У цьому контексті виникає питання, чи можна виявити закономірності в історичному розвитку міжнародних відносин у політичній сфері шляхом оперування такими категоріями, як "національні інтереси", "сила", "інтеграція", "держава".

Згадані категорії, попри їх застосування у політологічному аналізі, потребують визначення з точки зору економічних та культурологічних аспектів, які не враховуються достатньою мірою у теорії міжнародних відносин.

На нашу думку, ця дилема лежить в основі висновку, якого дійшли деякі сучасні дослідники: складність комплексного аналізу тенденцій та закономірностей розвитку міжнародних відносин пояснюється тим, що ще не існує **цілісної** науки про зовнішню політику і міжнародні відносини [1]. Це, зокрема, обумовлює неспроможність існуючих теорій пояснити глибинну сутність процесів, які відбуваються на сучасному етапі, та спрогнозувати розвиток міжнародних відносин в цілому [2]. З огляду на те, що політичні відносини тісно переплітаються з економічними та соціокультурними сферами діяльності, їхнє теоретичне осмислення шляхом узагальнення знань лише про природу політичних відносин на локальному та глобальному рівнях має штучний характер.

У цьому контексті слід додати, що наукова теорія, у нашому випадку – теорія міжнародних відносин, відповідно до методологічних підходів Т. Парсонса, в класичному розумінні має базуватися на аналізі однакових елементів системи в рамках ідентичних емпіричних процесів [3]. Це необхідно для виявлення закономірностей динаміки розвитку системи. Проте, чи існують однакові елементи в системі міжнародних відносин?

Це питання постає ще гостріше за умови зростання темпів соціальних, політичних та економічних змін, внаслідок чого посилюється асиметричність у розвитку складових системи, і розвиток міжнародних відносин, зокрема їхніх суб'єктів, набуває непередбачуваного та різновекторного характеру.

З огляду на це, проблема полягає ще й тому, що розвиток теорії міжнародних відносин не може відбуватися традиційним шляхом встановлення чи розширення меж емпіричного охоплення. Причина такої ситуації полягає у методологічних обмеженнях теорії міжнародних відносин, які призводять до фрагментарності емпіричного матеріалу і, відповідно, до різних підходів та неможливості цілісного бачення предмета дослідження. У такій ситуації виникає небезпека втрати системності теорії та її практичного застосування [4].

Водночас слід зазначити, що в науковій літературі можна виділити кілька напрямків дослідження міжнародних відносин: історичний, політологічний та соціологічний, які мають суттєві відмінності у підходах і методах аналізу та узагальнення існуючого емпіричного матеріалу.

Що ж стосується політологічного аналізу поведінки держави у контексті глобалізації, то з'ясування сучасного стану політичних систем (простих – держави, і складної – система міжнародних відносин), логіки їх розвитку на макрополітичному рівні, то він здійснюється переважно на основі детерміністичного підходу. А це значно звужує можливості

альтернативного осмислення та об'єктивного аналізу міжнародних відносин.

Отже, постає необхідність використання досвіду та методологічної бази міждисциплінарних досліджень із застосуванням синергетичного, цивілізаційного та світосистемного підходів, які дозволяють узагальнити увесь комплекс питань, пов'язаних із функціонуванням суспільств у глобальному контексті та їх динамічну природу розвитку. Варто зазначити, що міжнародні відносини внаслідок глобалізації набули найвищого рівня системності. У цьому контексті застосування системного підходу дозволяє з'ясувати головні принципи взаємодії суб'єктів міжнародних відносин, архітектуру їхнього взаємовпливу та можливі тенденції подальшого розвитку.

Таким чином, закономірності становлення та розвитку системи міжнародних відносин, як сукупності сталих, впорядкованих зв'язків між складовими, можна розглядати як головне джерело інформації про природу міжнародних відносин в контексті глобалізації. На нашу думку, найбільш ефективним з існуючих підходів є розгляд сучасної міжнародної політичної системи на основі розробок Т. Парсонса [5] та Д. Істона [6]. На цій основі сучасну систему міжнародних відносин можна визначити як сукупність відносин взаємодії між "простими" політичними системами (державами), які, у свою чергу, є сукупностями відносин, що перебувають у постійній взаємодії зі своїм зовнішнім середовищем через механізми "входів" і "виходів".

На "входах" елемент складної системи отримує ззовні імпульси, сигнали, ресурси, зустрічається з викликами, які загрожують її цілісності. Джерелом "вимог", які є одним з видів системних викликів, постають, з одного боку, складові її внутрішнього середовища (екологічна, біологічна, особистісні і соціальні системи), з іншого боку – зовнішнє середовище (міжнародно-політичні, міжнародно-екологічні і міжнародні соціальні системи). Усі "вимоги", що надходять на "входи" з глобального зовнішнього середовища, переробляються всередині політичної системи шляхом реагування всіх її елементів і викликають її сукупну реакцію, за допомогою якої вона адаптується до середовища. На "виходах" така реакція набуває форми політичних дій, урядових актів і заходів тощо.

У свою чергу, ця зворотна реакція системи є початком нового циклу її взаємодії з середовищем, сприяє змінам у зовнішньому середовищі, яке продукує наступні "вимоги". Таким чином, цей підхід дозволяє виробити модель системи міжнародних відносин як цілісного організму, елементи якого постійно взаємодіють із зовнішнім середовищем і безперервно "вивіряють" свої "відповіді" із станом системи та реакцією інших елементів [7].

Цей підхід, незважаючи на критику деяких дослідників, дозволяє сформулювати припущення, що поведінка суб'єктів міжнародних

відносин, поряд з внутрішніми факторами, визначається характером відносин у системі в цілому (середовищем). Таким чином, тиск зовнішнього середовища на певному етапі розвитку системи є визначальним у формуванні поведінки суб'єкта та його розвитку в цілому. Система, досягаючи певного рівня розвитку (цілісності), починає самоорганізовуватися та функціонувати за власними законами.

Прикладами такої самоорганізації у практичній площині є пошуки державами найоптимальнішого діалогу з провідними гравцями на міжнародній арені. Отже, держави, в силу об'єктивних обставин, змушені перебудовувати свої відносини з сусідами та внутрішні процеси для того, щоб підтримувати продуктивний діалог.

Грунтуючись на такій моделі, можна зробити висновок, що міжнародні відносини в умовах глобалізації набули складної динамічної природи і виникнення системи міжнародних відносин можна розглядати як найвищу форму організації відносин між суб'єктами у єдиному життєвому просторі, які, за моделлю Л. Берталанфі, перебувають у взаємодії [8].

Враховуючи те, що формування системи міжнародних відносин у контексті глобалізації має досить складну та багатовимірну природу, слід зазначити, що, з точки зору загальної теорії систем, складну систему, якою є система міжнародних відносин, неможливо описати точно і детально, що, власне кажучи, впливає вже з визначення такої системи.

Основна дилема полягає у виробленні компромісу між простотою опису, що є однією з передумов розуміння природи міжнародних відносин, і необхідністю врахування численних поведінкових (тобто, типу вхід – вихід) характеристик складної системи. Вирішення цієї дилеми шляхом застосування класичного системного підходу полягає у визначенні ієрархії системи. Таким чином, модель складної системи формується на основі сукупності моделей, кожна з яких описує поведінку системи з точки зору різних рівнів абстрагування [9].

У цьому випадку за ієрархію суб'єкти міжнародних відносин (держави) можна визначити як локальні, глокальні, субглокальні та глобальні. Такий підхід можна синхронізувати з підходом І. Луарда, який поділяв держави на мікро-держави, малі, середні, великі держави та наддержави [10]. Проте застосування класифікації держав саме від локального до глобального дає можливість визначити, з одного боку, позиціонування вектора розвитку (внутрішній – зовнішній), виявити потенційний та фактичний рівень взаємодії з оточенням (локальний – глокальний, глобальний), ступінь взаємодії держави з оточенням (глокальний – глобальний).

Поряд з цим, застосування поняття глокальності та її ступеня (на практиці це визначають як “індекс глобалізації” держави [11]) дозволяє за певними критеріями визначити потенціал держави у взаємодії в певних галузях. У зв'язку з цим простежується необхідність удосконалення

статичного уявлення ієрархії за допомогою динамічної складової.

В цілому згадана класифікація держав та їх ієрархія породжені двома головними факторами, які ми вже відзначали: обмеженість ресурсів та внутрішні обставини для розвитку. Перше розуміємо як увесь комплекс ресурсів, необхідних для життєдіяльності суспільства і держави, а друге – це внутрішньополітичні умови розвитку держави, національний економічний розвиток, ситуація в суспільстві в цілому.

Що ж стосується засобів досягнення національних інтересів окремою державою, то вони базуються не тільки на усвідомленні головних внутрішніх потреб, але й на історичному досвіді, традиції тощо. У цьому зв'язку яскравими прикладами таких традиційних форм досягнення національних інтересів є дипломатія та військова сила.

В умовах глобалізації традиційні засоби міждержавної взаємодії у світлі їхнього застосування (стосовно військової сили – стримування, залякування, попередження) набувають складної багатовимірності. Протягом ХХ століття перегони озброєнь стали одним з найголовніших факторів, які визначали природу взаємодії між державами. (Приклади: неконтрольована мілітаризація Німеччини була однією з передумов обох Світових війн; розвиток та нагромадження стратегічних ядерних озброєнь наддержавами (США та СРСР) визначали характер та умови суперництва; продаж зброї державам-сателітам в умовах біполярності для ведення “локальних війн” призводив до радикального збільшення кількості збройних конфліктів між локальними суб'єктами).

Що стосується дипломатії, то цей практичний засіб взаємодії між державами в процесі історичного розвитку трансформувалася на локальному, сублокальному, субглобальному та глобальному рівнях. В результаті, поряд з іншими, виник інститут багатосторонньої дипломатії, в межах якого вироблено нові методи дипломатичної взаємодії між державами.

Поряд з такими засобами важливу роль відігравав, та й тепер відіграє, інститут товарно-грошових відносин, який набув складних організаційних форм. У результаті приватні транснаціональні компанії в ХХ столітті стали активними чинниками міжнародних стосунків.

Усе це лише деякі риси зовнішніх змін природи міжнародних відносин. Логіка ж та закономірності їх розвитку лежать в глибинній сутності суспільно-політичних та політичних відносин в цілому. Це й світоглядні та ціннісні орієнтири політиків і народів (релігії, ідеології тощо), це і природні та географічні умови розвитку окремих суспільств.

Враховуючи зазначене, у дослідженні природи сучасної глобальної системи міжнародних відносин необхідно враховувати аспекти, які лежать у просторово-структурному вимірі системи (елементи системи, структура) та функціональному вимірі (середовище міжнародних відносин, стійкість їх системи та характер зв'язків між її елементами) [12].

Поряд з іншими, одним з функціональних вимірів міжнародної системи є владні відносини. Це явище проявляється у досягненні державою своїх інтересів шляхом впливу на іншу державу дипломатичними, економічними, військовими та іншими засобами. Можливості для такого тиску лежать у площині різного рівня розвитку держав, їх політичного та військового потенціалу і взаємозалежності в економічній площині.

У цьому контексті дослідники міжнародних відносин виділяють такі типи владного контролю у міжнародному житті, як імперський, біполярний та баланс сил [13]. Перший і другий – глобальний рівень контролю, останній – особлива форма глобального контролю, за якого важливу роль відіграють так звані “глокальні” держави, тобто держави, які впливають на середовище, але не на систему в цілому.

Поява владного контролю в міжнародних відносинах свідчить, що в історичному розвитку відносини між державами набули такого рівня інтенсивності, коли поведінка окремих суб’єктів втрачає самостійний характер і перебуває під впливом інших.

Враховуючи зазначене, узагальнення інформації про нинішній стан міжнародних відносин (політичні, військово-політичні та економічні відносини) і вироблення цілісного уявлення про їх природу потребує аналізу динаміки, принципів та закономірностей такої взаємодії у комплексі. Отже, виникає необхідність з’ясувати логіку динамічного розвитку системи міжнародних відносин в цілому.

Ця система в процесі історичного розвитку набувала рис складної динамічної системи. Принципово важливим тут є визначення системи міжнародних відносин як складної динамічної системи – як об’єкта або процесу, для якого однозначно визначено поняття стану, за допомогою якого описуються зміни початкового стану в часі. Одним з елементів аналізу природи такої складної динамічної системи (системи міжнародних відносин) є врахування головних аспектів процесу ускладнення політичної системи та політичного простору в цілому.

Література:

1. Современные международные отношения: Учебник / Д. В. Алгульян, Е. П. Бажанов, В. Г. Барановский и др.; Под ред. А. В. Торкунова. - М.: РОССПЭН, 1999. - 583 с.
2. Мировая политика и международные отношения в 1990-е годы: взгляды американских и французских исследователей/ Под ред. М.М. Лебедевой и П.А. Цыганкова. - М.:Московский общественный научный фонд, 2001. - С. 15.
3. **Парсонс Т.** Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем//Американская социологическая мысль. - М., 1996. - С. 462 - 478.

4. Там же.
5. **Парсонс Т.** Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем//Американская социологическая мысль.М., - 1996. - С. 462 – 478.
6. **Easton D.** A systems analysis of political life. - Chicago : University of Chicago Press, 1979. - 507 p.
7. **Цыганков П. А.** Международные отношения: Учеб. пособие / Ин-т “Открытое о-во”. - М.: Новая шк., 1996. - С. 133 – 317 с.
8. **Bertalanffy L.** General system theory; foundations, development, applications. - New York, G. Braziller, 1969, 1968. - (289 p.) - P. 5.
9. **Месарович М., Мако Д., Тахакара И.** Теория иерархических многоуровневых систем. - М.: Мир, 1973. - (342 с.) - С. 56.
10. **Коппель О. А., Пархомчук О. С.** Міжнародні системи. Світова політика. - К.: ФАДА, ЛТД, 2001. - (224 с.) - С. 9.
11. http://www.foreignpolicy.com/issue_janfeb_2002/global_index.html
12. **Цыганков П. А.** Международные отношения: Учеб. пособие / Ин-т “Открытое о-во”. - М.: Новая шк., 1996. - (317 с.) - С. 139.
13. **Коппель О. А., Пархомчук О. С.** Міжнародні системи. Світова політика. - К.: ФАДА, ЛТД, 2001. - (224 с.) - С. 9.